

5è Congrés Internacional
Educació i accessibilitat
a museus i patrimoni

Educació patrimonial i coeducació: fer visible allò que no es veu

Estratègies per a la coeducació patrimonial al Conjunt Rupestre de la Roca del Moros del Cogul (Les Garrigues, Lleida)

Maria Cacheda

Àrea de Monuments i Jaciments, Agència Catalana del Patrimoni Cultural (ACdPC).

Centre d'Estudis del Patrimoni Arqueològic de la Prehistòria (CEPAC) Universitat Autònoma de Barcelona (UAB).

Llicenciada en Història de l'Art amb estudis de doctorat i Diploma d'Estudis Avançats en Arqueologia, Història de l'Antiguitat i Ciències i Tècniques Historiogràfiques. Treballa l'acció educativa a l'Àrea de Monuments i Jaciments de l'ACdPC, i és investigadora sobre coeducació patrimonial del grup de recerca CEPAP de la UAB.

Eix on s'emmarca la comunicació

Per un canvi en la concepció dels continguts

Resum

La situació desigual de dones i homes en el model cultural actual, ha generat estereotips i pràctiques discriminatòries en tots els àmbits de les relacions socials, que limiten les possibilitats de les generacions futures. Els equipaments patrimonials han de participar activament en la construcció d'aquest canvi social equitatiu. Són un lloc privilegiat per facilitar aquesta transformació, on es transmeten coneixements i es treballen vincles de convivència entre nenes i nens, per aprendre a relacionar-se (Tomé i Rambla, 2001).

Potser l'educació patrimonial no pot fer desaparèixer les desigualtats, però és una peça essencial per reduir-la i reflexionar sobre aquest fet.

La pedagogia feminista i la coeducació, són l'alternativa per aturar la reproducció de les desigualtats i construir ciutadanes justes i lliures (Cacheda, López i Torres, 2008).

L'objectiu de la pedagogia feminista és operar com a motor en la lluita de la igualtat i els drets humans. Planteja una crítica a la construcció social de la

5è Congrés Internacional
Educació i accessibilitat
a museus i patrimoni

feminitat i la masculinitat, i alhora, treballa per la resignificació i reconeixement de tota la història descartada del patriarcat, preocupant-se per les identitats no normatives i dissidents. El que va començar com l'impuls per la resignificació de les dones en la societat, ha derivat en la resposta comuna que articula activismes molt diversos: dissidències sexuals, identitats no normatives, antirracismes i anticolonialismes, diversitat física, corporals, etc.; retornant-li el significat i el valor a la paraula feminisme, molt desgastada per la cultura de masses. El feminisme en el qual es mou aquest estudi inclou tota la diversitat trencant la perspectiva binària, buscant una nova dimensió a l'educació patrimonial (Martínez, 2016).

L'objectiu de la coeducació és transmetre una socialització dels gèneres que elimini els aspectes negatius i les jerarquies dels models vigents, i obri camí al ple desenvolupament de cada criatura en totes les dimensions de la vida, i en les capacitats que necessitarà tenir, per enfrontar-se a la societat, basat en la confiança i l'acompanyament d'educadores i educadors (Roset, 2008).

Perquè el feminisme és diàleg, no hi ha coeducació si no està basada en l'experiència dialògica entre iguals, en la qual, el coneixement s'adquireix per la suma de sabers sense que ningú ho dicti des d'una posició de jerarquia, autoritària i de poder. I perquè el feminisme és cooperació, i la coeducació passa pel compromís i col·laboració de tots els col·lectius relacionats amb el fet educatiu de nens i nenes: famílies, centres educatius i institucions culturals, que també són agents educatius de primer ordre.

L'educació patrimonial s'ha de transformar en una *coeducació patrimonial*, si no, no és educació; una institució patrimonial hauria d'oferir un model coeducatiu seguint els principis de democràcia, de llibertat i de justícia social entre iguals (Freire, 2006) i aquest és un dels objectius principals de l'Àrea de Monuments i Jaciments de l'ACdPC.

Objectius

Construir noves narratives per a la divulgació de la Prehistòria en el Conjunt Rupestre de la Roca dels Moros del Cogul (Lleida), evitant biaixos de gènere i equilibrar la presència femenina en el relat del passat, invisibilitzada en els relats tradicionals.

Elaborar una metodologia competencial nova des de la praxi, en el Conjunt Rupestre, per garantir una educació patrimonial coeducadora.

Contribuir a una reflexió crítica necessària per promoure valors democràtics de la ciutadania entre homes i dones, així com a una actitud contrària a les situacions de desigualtat, injustícia i discriminació per motius de gènere.

Aprendre a actuar d'una manera oberta i respectuosa en relació a la diversitat cultural, mitjançant l'anàlisi crítica i el refús de prejudicis, estereotips i de qualsevol tipus de discriminació amb la finalitat d'arribar a ser persones compromeses i responsables en la construcció de relacions interculturals, basades en l'equitat, la justícia i la inclusió social.

L'acció educativa de la Roca dels Moros

Introducció

El Conjunt rupestre de la Roca dels Moros del Cogul és un dels espais més emblemàtics de l'Art Llevantí de l'Arc mediterrani de la península Ibèrica. Està situat al petit municipi garriguenc del Cogul de 162 habitants, i es tracta d'una cavitat que va ser emprada per diferents societats durant més de 10.000 anys com a lloc de culte.

La roca, formada per conglomerats de gresos, marges i calcàries i recoberta per argiles rogenques, orientada al SO, mostra una petita concavitat (a l'extrem superior) d'uns tres metres de fondària que conserva les imatges pintades i els signes gravats. Actualment les pintures són difícils d'observar a causa de les deposicions de calç i les capes de pols que les cobreixen, que s'han anat acumulant al llarg de segles d'intempèrie.

El panell està format per unes 48 unitats pintades: 41 de tradició llevantina, 7 de tradició esquemàtica; i uns 10 gravats: 3 o 4 llevantins i 6 de filiació incerta. A més, es completa amb 256 inscripcions ibèriques i romanes. (Viñas, Rubio, Iannicelli i Fernández, 2017).

Les representacions llevantines constitueixen les més significatives del conjunt i es reparteixen en sis agrupaments associats i integrats per diverses dones, uns pocs homes i alguns animals com ara toros, cèrvids i cabres, els quals articulen les escenes i composicions, de caràcter ritual i simbòlic que posen de manifest l'existència d'un espai cerimonial o sagrat de culte que gira en torn de la fecunditat (Viñas, Rubio, Iannicelli i Fernández, 2017).

El grup més significatiu d'aquestes pintures és el grup de dones representades que giren al voltant de la figura més petita i eixuta d'un home representat amb un sexe desproporcionat i en posició flàccida. Els primers investigadors, a principis del segle XX, van interpretar aquesta escena com una "dansa fàl·lica", però els diversos estudis posteriors van demostrar que les dones s'havien

representat per parelles en diferents moments històrics i amb postures en escàs moviment, apropant-se a la interpretació d'un lloc sagrat o cerimonial, freqüentat per persones en diferents etapes històriques. Aquestes parelles de dones pujarien a 5 o 6, i les unitats vindrien a sumar 11 o 12, encara que només es veuen amb claredat 9 dones. En definitiva, aquesta dansa només s'entén com el resultat de l'acumulació de parelles de dones, que a més, als peus d'una de les parelles es veu una cerva, i un altre quadrúpede indeterminat entre una altra parella, que reforcen la teoria d'una escena de caràcter cerimonial.

Aquestes pintures estarien fetes en set etapes cronològiques segons l'especialista Ramon Viñas (2017), una atribuïda a l'Epipaleolític fa uns 9000 anys, caracteritzada per gravats de traç fi, quatre etapes plenament llevantines (on s'emmarcaria l'escena de les dones i l'home) entre l'Epipaleolític i el Neolític, una altra etapa de tipus esquemàtic entre el Neolític i el Bronze, i l'última etapa, tancaria el cicle de les manifestacions rupestres amb les inscripcions ibèriques i gregues del període històric.

Calc de la Roca dels Moros elaborat per Viñas, Alonso i Sarrià el 1985.

Amb la declaració de Patrimoni de la Humanitat, l'any 1998, i la celebració del centenari del descobriment de la Roca dels Moros del Cogul el 2008, es va revitalitzar l'interès pel Conjunt, que va tornar a ser reconegut i va recuperar la seva significació.

El 2015, l'Àrea de Monuments i Jaciments de l'Agència Catalana de Patrimoni Cultural es fa càrrec de la gestió de l'espai i que la visita sigui possible, amb una

**5è Congrés Internacional
Educació i accessibilitat
a museus i patrimoni**

proposta determinada per facilitar l'accés d'aquest patrimoni privilegiat als visitants.

El centre, s'ha convertit en un potent recurs cultural i educatiu de la zona, on a través de convenis i acords entre l'ajuntament del Cogul, el Consell Comarcal de les Garrigues, la Diputació de Lleida i la mateixa Agència Catalana del Patrimoni Cultural, es vol dinamitzar una zona rural poc poblada i allunyada de Barcelona. La importància de posar en el punt de mira les perifèries (Garcés 2015), que de vegades, i com és en aquest cas, es converteixen en veritables focus d'atracció patrimonial i reflexiva, fa que s'alteren les coordenades dels centres, convertint-se en un nou context d'interpretació i interpel·lació de la cultura i l'educació.

Arquitectura pedagògica i coeducació

La coeducació és la base per a educar en igualtat, sense discriminació per raons de sexe, i pretén la desaparició de qualsevol tipus d'exclusió o infravaloració, la superació dels estereotips sexuals, i l'eliminació de les jerarquies de gènere (Subirats, 2013). El currículum ocult està format per prejudicis entesos com a opinions preconcebudes, imatges mentals simplificades, que distorsionen la percepció de la realitat en la mida que uniformitzen i empobreixen la visió que es dona de la societat, a la vegada que anul·len les diferències individuals. Aquestes idees procedeixen de la nostra tradició cultural i són assumides socialment de manera crítica perquè són viscudes per tothom de manera òbvia i natural.

Perquè la pràctica educativa sigui coeducadora la sociòloga Marina Subirats (2017) ens dona les claus en les quals ens hem de fixar per buscar on són els elements discriminatoris que es manifesten sense que siguem conscients. Els àmbits d'acció que s'apliquen a l'educació formal, els hem adaptat a l'educació patrimonial:

-Els sabers de referència: l'activitat educativa, el seu discurs i la mediació entre la persona educadora i l'alumnat.

-El llenguatge: prendre consciència de la discriminació lingüística en el discurs, materials i recursos educatius.

-L'ocupació de l'espai físic per part de l'alumnat mentre duri l'activitat, i la relació que s'estableix entre nens i nenes: buscant la col·laboració en comptes de la competició i l'empatia en comptes de la violència; en definitiva treballar una cultura de pau.

El programa educatiu i l'acció educativa

El programa educatiu del Conjunt rupestre de la Roca dels Moros està format per una sèrie d'activitats de tipus mediació – taller, sense un temps limitat, pensades per a diferents nivells educatius¹. Segueixen els principis competencials de cada àrea de coneixement i prioritzen el treball cooperatiu, la iniciativa i l'autonomia de l'alumnat, a més de la reflexió continuada. A través d'una metodologia on l'educadora fa de mediadora entre les pintures, el patrimoni i l'alumnat, s'aconsegueix crear reflexions i debat en què noies i nois generen més preguntes que respostes, intervenint en el discurs del relat, connectant el passat amb el seu present i sentint-se protagonistes del fet educatiu d'una manera crítica i constructiva.

L'educadora Anna Torres davant les pintures amb un grup d'alumnes.

Foto: Paco Amate

La figura més important de l'acció educativa del programa d'activitats de la Roca dels Moros, és l'educadora; que des de la base, i a través de l'escolta activa, acompanya el debat perquè sigui ric i crític, i garantir així l'aprenentatge significatiu. Partint dels coneixements previs relacionats amb l'experiència de l'alumnat, l'educadora ajuda a connectar i consolidar nous coneixements permanents que s'incorporen a l'estructura mental de l'alumnat provocant un

¹ Aquí es pot consultar el programa educatiu del centre:

http://culturaeducacio.gencat.cat/activitats.php?click=1&vista=&nivell_educatiu=&tema=&tipus=&espai=0&llistat=291&comarca=&cerca_paraules=Cogul&enviat2=1&Submit=CERCAR

canvi cognitiu. Mitjançant aquesta mediació que pressuposa l'empatia en vers l'altre, el domini de la comunicació verbal i no verbal, la tècnica de parafrasejar positivament les intervencions de l'alumnat, l'art de fer conclusions i resums assertius i saber gestionar bé la presència pròpia, i els seus silencis, aconseguir la participació dinàmica de tot l'alumnat que es converteix en el protagonista de què està passat, elaborant la seva pròpia experiència i convertint-se en productor cultural (Cacheda, López i Torres, 2018).

El relat

Una altra prioritat del nostre model educatiu és la introducció de la perspectiva de gènere en el transcurs de l'activitat. La Roca dels Moros és un lloc ideal per trencar amb els estereotips i rols de gènere androcèntrics que assumeix la societat actual com a relacions socials consolidades. Les dones protagonistes del Cogul són un pretext immillorable per trencar la mirada patriarcal actual i imperant a la Prehistòria, des de la visió científica esbiaixada d'un model hegemònic masculí (Subirats, 2017).

Alguns dels nostres objectius pel que fa al relat que construïm sobre la prehistòria giren al voltant de rastrejar i reivindicar la presència femenina en aquelles activitats que per al relat constituït i oficial, normalment desenvolupaven els homes, i així posar en evidència, que la individualitat no ha sigut exclusivament masculina. No tenim certeses científiques d'aquest fet. I d'aquesta manera, reflexionem sobre el caràcter construït i no biològic de la identitat. Qui va pintar les pintures de la Roca dels Moros?

Reclamar també la participació de les dones en les tasques productives especialitzades i no especialitzades, no només en les de manteniment, ja que en les societats prehistòriques les dones tenen una participació fonamental en les feines productives i tecnològiques, desenvolupades tradicionalment pels homes. Les dones també caçaven, recol·lectaven o construïen eines de pedra, la producció i la tecnologia eren cosa de tothom, no només dels homes (González, 2006, 2008).

Donar valor a la importància de les tasques de manteniment, en mans quasi exclusives de dones, sobretot a partir de cert grau de complexitat socioeconòmica. Tasques que han tingut molta rellevància per al sosteniment i viabilitat del grup social, garantint els vincles sobretot en moments de canvi, on s'evidencia el seu paper de contrapès a la disgregació social i supervivència del grup. Abandonar l'heterodesignació, la comprensió d'aquestes cultures a través del filtre de la comparació amb la nostra societat androcèntrica, el que deixa fora de focus tots aquells biaixos que no són valorats en la nostra societat,

com ara, aquestes tasques de cura i resguard, imprescindibles per a la pervivència de la comunitat (Hernando, 2015).

Recursos educatius

Per reforçar el discurs educatiu, el centre compta amb unes il·lustracions de l'Helena Rovira que busquen precisament fer visible una prehistòria amb dones, infants, joves i gent gran. Tradicionalment, les imatges que hem vist sobre aquest període històric ens remeten a l'home com a protagonista de les accions, i ara busquem una representació equilibrada de les diferents persones que formaven els grups socials. Fer visible també, la interacció del grup en les tasques, prevalent l'acció col·lectiva i no la individual, per afavorir l'equitat i que tothom participi de l'acció en igualtat de condicions.

Exemple d'una de les il·lustracions de l'Helena Rovira, on la societat en conjunt participa de les tasques col·lectivament per a la supervivència del grup.

L'ocupació de l'espai i les relacions entre educadora i alumnat

La manera d'enfrontar-se de l'educadora amb l'alumnat és molt important en la pràctica coeducadora. A més de corregir el llenguatge que utilitzem per altres termes genèrics, o referir-nos per igual a les nenes i els nens, és interessant analitzar a qui prestem més atenció, si a elles o a ells. Ens cal autoavaluar-nos abans de començar a introduir els canvis necessaris que garanteixin la participació equitativa de tot l'alumnat durant l'activitat.

L'alumnat reflexiona de manera col·lectiva durant una activitat educativa.

Foto: Paco Amate

Molts exemples de la pràctica coeducativa als centres educatius (Subirats, 2013, 2017; Roset, 2008; Tomé i Rambla, 2001) ens demostren que mestres i docents dediquen més temps als nens que a les nenes. Pot resultar estrany, però s'ha analitzat la docència en alguns centres, gravant les classes i s'ha detectat que els docents estan més centrats en els nens, ja que sovint es belluguen més, s'aixequen i es barallen més vegades que les nenes. Això ha estat produït per allò que inconscientment transmetem: els nens són forts, valents i ho han de transmetre. A les nenes se'ls permet molt menys que mantinguin actituds d'aquests tipus, ja que, en una nena aquest comportament es considera inadequat.

L'ocupació dels espais del museu i sobretot, de les aules que es fan servir per fer determinades tasques de l'activitat educativa, es fa d'acord amb una jerarquia de poder, hi ha qui té aquest dret i hi ha qui no el té. L'observació en la coeducació ens demostra que els drets no són formals, que deriven del costum o jerarquies admeses, o d'una lluita immediata que fa que siguin els individus més forts qui ocupen l'espai de determinada manera.

**5è Congrés Internacional
Educació i accessibilitat
a museus i patrimoni**

La coeducació ens assenyala que als centres educatius els nens reben un major estímul i major tolerància, pel que fa a l'ocupació i ús de l'espai. Aquest fet es presenta com alguna cosa natural i no en som conscients, però sabem que hi ha un conjunt de dispositius culturals que empenyen nens i nenes a comportar-se de manera diferent amb la relació a l'ocupació, domini i ús de l'espai.

Cal posar molta atenció en la disminució dels missatges que fomenten la violència, l'individualisme i les jerarquies. Cal orientar les noves generacions cap a l'actitud oposada: la cooperació, el treball en equip, el respecte i l'empatia, actituds col·laboradores, de cura i altruistes, valors que han de ser reconeguts com a universals, com a propis de l'espècie humana i transmesos a les nenes, nens, dones i homes del futur.

Tenir eines i coneixements en educació emocional és indispensable per educar persones en igualtat que puguin resoldre conflictes amb la via del diàleg i la reflexió. És necessària per educar nenes que tinguin confiança en si mateixes, i per educar nens que sàpiguen posar-se a la pell dels altres, per entendre la diversitat com una riquesa, per aprendre a relacionar-se afectivament, i per prevenir la violència i els abusos.

Què podem fer?

Davant d'aquestes situacions, una metodologia basada en el treball competencial col·laboratiu, a través de la qual els grups assoleixen els seus objectius només en el cas que tots i cadascun dels seus membres els assoleixi, propicia el fet de treballar amb les altres persones i no contra elles (Roset, 2008). Propiciant aquestes accions cooperatives s'afavoreix l'augment de l'autoestima de l'alumnat i també de l'empatia en vers la resta del grup.

És necessària una metodologia competencial i transversal que desbordi els límits estrictament acadèmics per construir-se en l'esfera social i relacional, que superi desigualtats i integri les diferències. La pràctica de l'educadora patrimonial transformadora, es defineix per la seva inclusivitat, pel respecte a la diferència, per l'intent de compensar les desigualtats socials i per una concepció dels sabers no estereotipada. Una metodologia coeducativa ha de partir del reconeixement de les diferències, i pel seu caràcter inclusiu, ha de propiciar l'experimentació en camins que han estat desvaloritzats o que han quedat invisibilitzats en el món acadèmic tradicional.

Reivindiquen així una educació feminista, crítica i coeducativa, i la nostra proposta és regirar a l'altre, posar-lo davant de les seves pròpies contradiccions, per tal que reaccioni i repensi els seus propis valors i creences. Crear discursos inclusius, fomentar la igualtat afectiva, generar espais nous de convivència:

L'educació patrimonial ha de ser transformadora (transforma l'entorn) i transformativa (et transforma a tu mateix).

La Roca dels Moros del Cogul té una molt bona oportunitat per convertir-se en un espai patrimonial coeducador de primer ordre.

Conclusions

Malauradament estem molt lluny de la igualtat real, ja que, ens queden per treballar i erradicar un conjunt d'hàbits i estereotips incrustats en la cultura i en el comportament de les persones i creences i costums, de les quals no som conscients, les que cal descobrir i eliminar del nostre sistema educatiu tan formal com a informal, si volem arribar a la igualtat real. Per això, la revisió de la nostra pràctica ha de ser constant i no abaixar la guàrdia.

En el cas de Catalunya, la **Llei per la igualtat efectiva de dones i homes** de 2015², tot l'article 21 del capítol IV està dedicat a la coeducació i estableix que *s'ha d'incorporar la coeducació a tots els nivells i modalitats del sistema educatiu i s'ha d'introduir en la programació educativa i els currículums de tots els nivells, a l'efecte d'afavorir el desenvolupament de les persones al marge dels estereotips i rols en funció del sexe, garantir una orientació acadèmica i professional lliure de biaixos sexistes i androcèntrics i evitar tota discriminació associada al sexe.*

Està clar que als museus i equipaments patrimonials també ens hem de sumar a les pràctiques coeducatives que demana la llei, ja que, també som institucions públiques i educatives on l'equitat entre gèneres i l'accessibilitat a tots els recursos que oferim, ha de ser inclusiva i igualitària sense tenir en compte gèneres ni cultures diferents.

La coeducació com també el feminisme, són moviments col·lectius en què totes les persones i institucions hem d'estar conscienciades. Ho explica molt bé l'antropòloga Almudena Hernando (2015), que ens diu: *quan altres persones han reflexionat sobre les contradiccions i dubtes que en algun moment comencem a sentir, i ens mostren que les dificultats del nostre itinerari pertanyen al camí i no a la nostra manera de caminar, ens podem sentir fortes per poder continuar explorant aquest trajecte, que no serà fàcil, però serà compartit amb altres persones que ja s'han enfrontat a ell. S'han enfrontat a les contradiccions internes a què t'has d'encarar un cop iniciat aquest camí, per fer-te veure que*

² Text complet de la llei:

http://justicia.gencat.cat/web/.content/documents/arxiu/llei_igualtat_homes_dones_75.pdf

5è Congrés Internacional
Educació i accessibilitat
a museus i patrimoni

només és un altre precipici en el trajecte, i que només es tracta de salvar-lo per continuar endavant.

La nostra subjectivitat està modelada des que naixem per l'ordre patriarcal dominant, ja que és, l'ordre que regeix el sistema social i cultural en el qual ens relacionem i creixem. Per això, és possible que una part de nosaltres segueixi reproduint aquest ordre social que està en constant lluita, amb una altra part nostra, que reflexiona i vol transformar el món que ens envolta. Per això, la lluita i el pensament col·lectiu ens ajuden a detectar estereotips i dispositius (Arranz, 2015) a través dels quals el patriarcat segueix reproduint-se en l'actualitat. Reflexionar sobre ells i eliminar-los és la nostra responsabilitat. Trencar una irreversibilitat imperant per l'ordre social establert des de la Prehistòria, i reconstruir, en el nostre cas, una educació patrimonial on l'equitat, la igualtat, la llibertat i la justícia social, siguin les alternatives a la desigualtat i la violència. L'educació i la cultura no són neutrals, haurien de ser eines per a la transformació de la ciutadania (Acaso i Manzanera, 2015).

Bibliografia

Acaso, María i Manzanera, Paloma (2015). *Esto no es una clase. Investigando la educación disruptiva en los contextos educativos formales*. Madrid: Fundación Telefónica i Ariel.

Arranz, Fátima (2015). Aproximación al dispositivo de reproducción de las identidades de género en la literatura infantil y juvenil de ficción. En Hernando, Almudena (ed.): *Mujeres, hombres, poder. Subjetividades en conflicto*. Madrid: Traficantes de sueños.

Cacheda, Maria, López, Clara i Torres, Anna (2018) (en premsa). El programa educatiu del conjunt d'art rupestre de la Roca del Moros (Cogul, Lleida: identitat, coeducació i competències per a la inclusió educativa. En: *HER&MUS 18, Desde y para el Museo*.

Freire, Paulo (2006). *Pedagogia de l'oprimit*. Barcelona: Edicions del Crec.

Garcés, Marina (2015). *Filosofía inacabada*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

González Marcén, Paloma (2006). Dones i Prehistòria. Viure el present, pensar al passat. En: *Les dones en la Prehistòria*. Museu de Prehistòria de València.

González Marcén, Paloma (2008): Tiempos de mujeres. Escala de análisis y metodología arqueológica. En: Prados Torreira, Lourdes i López Ruiz, Clara (eds.), *Arqueología del género: 1er encuentro internacional en la UAM*, pp. 61-76.

**5è Congrés Internacional
Educació i accessibilitat
a museus i patrimoni**

Hernando, Almudena (2015). ¿Por qué la arqueología oculta la importancia de la comunidad? En: *Trabajos de Prehistoria*, 72.

Martínez Martín, Irene (2016). Construcción de una pedagogía feminista para una ciudadanía transformadora y contra-hegemónica. *Foro de Educación*, 14(20), 129-151. doi: <http://dx.doi.org/10.14516/fde.2016.014.020.008>

Roset Fàbrica, Montserrat (2008) (coord.). *Guia de coeducació per als centres educatius: pautes de reflexió i recursos per a l'elaboració d'un projecte de centre*. Generalitat de Catalunya, Institut Català de les Dones, Departament de Cultura.

Subirats, Marina (2013). *Forjar un home, modelar una mujer*. Barcelona, editorial Aresta.

Subirats, Marina (2017). Coedució, aposta per la llibertat. *El diari de l'Educació, recursos educatius*. Octaedro Editorial.

Tomé, Amparo i Rambla, Xavier (2001). *Contra el sexismo. Coeducación y democracia en la escuela*. Barcelona: editorial Síntesis / ICE – UAB.

Viñas, Ramón, Rubio, Albert, Iannicelli, Clàudia i Fernández, Juan, (2017). El mural de la Roca dels Moros, Cogul (Lleida). Propuesta secuencial del conjunto rupestre. *Cuadernos de Arte Prehistórico*, 3, 93-129